

ISSN 0353-295X (Tisak) 1849-0344 (Online)

Radovi - Zavod za hrvatsku povijest

Vol. 50, br. 2, Zagreb 2018

UDK 94(497)“16“(091)

821.512.161-929=163.42

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23. 7. 2018.

Prihvaćeno: 2. 9. 2018.

DOI: 10.17234/RadoviZHP.50.13

Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Rudog do Herceg Novog

U razdoblju između 1998. i 2007. godine u nastavcima se objavljivao latinički prijepis rukopisa osmanskog putopisca Evlije Čelebija za koji se smatra da je autograf, odnosno izvorni rukopis njegova djela *Seyâhatnâme* (*Putopis*). Bosanskohercegovački orijentalist Hazim Šabanović objavio je 1954. i 1957. godine prijevod dijelova *Putopisa* o jugoslavenskim zemljama i time zadužio domaću znanstvenu i širu javnost. Međutim, Šabanovićev prijevod temeljio se na manjkavom osmanskom izdanju ranije poznatog rukopisa *Putopisa*, objavljenom u nastavcima između 1896. i 1938. godine. U radu, prvom od dviju predviđenih studija, usporedbom autografa i Šabanovićeva prijevoda obrađuje se Evlijino putovanje Hercegovačkim sandžakom 1664. godine od Rudog do Herceg Novog. Usporedbom dviju verzija primjećuju se brojne nepodudarnosti u podacima, različita tumačenja broja stambenih i vjerskih objekata, razlike u toponomiji i općenito značajna količina novih spoznaja o naseljima i stanovništvu Hercegovačkog sandžaka u drugoj polovini 17. stoljeća. Novootkriveni podaci iz autografa bacaju i novo svjetlo na pouzdanost Evlijina *Putopisa* kao povijesnog izvora.

Uvodne napomene

Bosanskohercegovački orijentalist Hazim Šabanović još je 1954. i 1957. javnost upoznao s dijelovima *Putopisa* (*Seyâhatnâme*) osmanskog putopisca Evlije Čelebija (1611. – 1687. ili kasnije) koji govore o tada jugoslavenskim zemljama.¹ Prijevod je rađen na temelju Evlijina rukopisa, odnosno tada jedine pronađene verzije objavljene u Istanbulu od 1896. do 1938. U međuvremenu je u muzeju Topkapı u Istanbulu pronađen rukopis za koji se misli da je autograf, odnosno izvorni Evlijin rukopis, koji je u razdoblju od 1998. do 2007. objavljen na izvornom osmanskom turskom jeziku i transliteriran na latiničko pismo.² Usporedbom Šabanovićeva predloška i autografa mogu se uočiti brojne nepodudarnosti, različita tumačenja ili podaci o određenome mjestu, događaju itd. Osim toga, osmanski

¹ ČELEBI 1954; ISTI 1957. Godine 1967. objavljena je dopunjena i objedinjena verzija prvog izdanja koja je korištena za potrebe pisanja ovog rada: ČELEBI 1967.

² Izdanje u kojem Evlija opisuje Hercegovački sandžak nalazi se u ČELEBI 2002.

izdavači izdanja kojim se Šabanović koristio za svoj prijevod izbacivali su brojne dijelove rečenica, pa i čitave odlomke iz Evlijina djela, i time čitatelje zakinuli za Evlijine opise pojedinih događaja, stanovništva ili vojnih pothvata. Razlog zbog kojega su osmanski izdavači izbacivali pojedine dijelove *Putopisa* bila je cenzura koja je bila na snazi u Osmanskom Carstvu u tom razdoblju. Osim toga, moguće je da su osmanski izdavači izbacili one odlomke u kojima su se donosili brojni nazivi pokrajina i različitih naroda koji su im bili suviše strani da ih uspješno transliteriraju. Na postojanje dosad nepoznatih podataka o Hercegovačkom sandžaku u *Putopisu* prvi su upozorili Kornelija Jurin Starčević i Nenad Moačanin.³

Cilj je ovog rada usporedba Šabanovićeva izdanja *Putopisa* s objavljenim autografom i faksimilom autografa iz Knjižnice Muzeja Topkapı Sarayı u Istanbulu. U radu će se navoditi i komentirati relevantni novi podaci pronađeni u autografu te korigirati pogrešni podaci u Šabanovićevu izdanju *Putopisa*. Za razliku od osmanskog izdanja *Putopisa*, za autograf se, zbog pedantnosti njegovih izdavača, s velikom sigurnošću može reći da je objavljen bez preinaka. Bez obzira na to, sva sporna mjesta provjerit će se uvidom u faksimil autografa. Radi lakšeg praćenja, u daljnjem će se tekstu za Šabanovićevo izdanje koristiti skraćunica „*Putopis*“, a za izdanje Evlijina izvornog rukopisa skraćunica „autograf“. Treba naglasiti da nijednom korekcijom podataka u Šabanovićevu izdanju *Putopisa* ne želimo aludirati da je vrsni prevoditelj Hazim Šabanović napravio bilo kakvu pogrešku pri prevođenju, nego da sve nepodudarnosti potječu iz manjkavog osmanskog izdanja.

Ocjene Evlijina djela sežu od onih da je *Putopis* izvanredan izvor za istraživanje povijesti druge polovine 17. stoljeća do onih da je tek zbirka izmišljenih priča i pretjerivanja. Što se tiče stavova istraživača o Evlijinim opisima hrvatskih krajeva, podvojenost stavova najbolje je sumirao Fehim Spaho davne 1932., kada je ustvrdio da je Evlija „pisac pun fantazije, koji traži samo čudnovate stvari i pustolovine; njemu su često draže priče nego historijska predanja, pa u svojim prikazivanjima dosta puta i pretjera. Ako mu to odbacimo, njegovo je djelo prava riznica kulturno-historijskih, folklorističkih i zemljopisnih podataka.“⁴ Šabanović je, pak, zaključio: „Najveća mana Evlije Čelebije kao pisca je u tome što je u svojim opisima vrlo često mnogo pretjerivao, naročito u davanju brojčanih podataka, i što je neke opise prosto izmislio.“⁵ Otkriće i temeljito proučavanje Evlijina autografa rezultiralo je novim ocjenama Evlijina djela, odnosno zaključkom da su „neke ‘pretjerane brojke’, ‘čudna imena’ i ‘nelogičnosti’ posljedica prepisivačkih pogrešaka.“⁶ Posljedično je došlo do promjene mišljenja među istraživačima i do konsenzusa da je *Putopis* nezamjenjiv i vrlo pouzdan izvor za povijest Osmansko-

³ MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 77-90.

⁴ SPAHO 1932: 43; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 79.

⁵ ŠABANOVIĆ 1967: 53.

⁶ MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 80-81.

ga Carstva, a time i hrvatskih zemalja pod osmanskom vlašću. Zaključilo se i da Evlijino djelo, a posebice one dijelove koje se ne može opravdati prepisivačkim pogreškama, treba promatrati u kontekstu njegova vremena i imati u vidu da je pisao s ciljem zabave i poučavanja osmanskih intelektualaca koji su željeli čitati upravo takvu literaturu.⁷

Evlija nije obišao cijeli Hercegovački sandžak, nego samo jedan njegov dio, ali njegovi opisi daju dragocjene podatke o zbivanjima u 17. stoljeću, kao i sliku tadašnje Hercegovine. Iako i u *Putopisu* nalazimo bezbroj zanimljivih podataka, autograf ih na dosta mjesta dopunjuje ili donosi potpuno nove dijelove i podatke koji su dosad bili nepoznati. Kako bismo dobili što jasniji pregled i izbjegli eventualne zabune pri opisu mjesta i događaja, na nekim se mjestima djelomično navode i dijelovi koji se spominju u Šabanovićevu izdanju. Osim toga, u zagradama iza prijevoda pojedinih navoda iz autografa ponudit će se latinička transliteracija naziva hercegovačkih mjesta, povijesnih ličnosti i drugih detalja za koje autori smatraju da je korisno predočiti kako ih je Evlija zapisao.

Evlijino putovanje od Rudog do Herceg Novog prema Putopisu i autografu

Evlija Čelebi putovao je u Hercegovinu pri kraju Kandijskog rata (1645. – 1669.), koji se zbog sudjelovanja velikog broja hajduka i uskoka na mletačkoj strani te njihovih prodora na osmanski teritorij osjećao i na prostoru Hercegovine. Nakon zimske stanke, u proljeće 1664. kršćanske su snage ponovo započele vojne akcije protiv Osmanlija. Svjestan opasnosti i mogućega mletačkog napada iz smjera Boke i Kotora, veliki vezir Fazil Ahmed-paša Čuprić (*Köpürlüzâde Fâzıl Ahmed Paşa*; 1635. – 1676.), koji se tada nalazio u Beogradu, odlučio je zadržati hercegovačke snage u pokrajini kako bi se mogle suprotstaviti eventualnom mletačkom napadu. U tu je svrhu angažirao Evliju, koji je hercegovačkom sandžakbegu Suhreb Mehmed-paši (*Sühreb Mehemed Paşa*) trebao predati naredbe velikog vezira.⁸ Kao i tijekom drugih svojih putovanja, Evlija nije putovao sâm kroz Hercegovinu: u pratnji su mu bili prijatelji i nekolicina sluga, vjerojatno i njegovi robovi, a ponekad i tjelohranitelji, tj. čuvari na opasnim rutama, koje su mu dodjeljivali pojedinci tijekom putovanja, kako ćemo vidjeti na nekoliko mjesta u ovom radu. Putovao je s jahačim i tovarnim konjima i vjerojatno nije pisao tijekom puta zbog neudobnog načina putovanja i zbog manjka vremena za pisanje. Umjesto toga, zapisivao je bilješke koje je prenio u tekst nakon putovanja, 1670-ih godina u Kairu. Sigurno je ponešto pogrešno zabilježio i mnogo toga zaboravio pa je, prema sjećanju, rekonstruirao više od deset godina nakon puta

⁷ MORDTMANN I DUDA 1991: 718; DANKOFF 2006: 153-154; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 80-81.

⁸ ELEZOVIĆ 1948: 105.

po Hercegovini. Hercegovinu prošao gotovo cijelu na konju, preko kamenjara i kroz razne onovremene opasnosti. Putovanje od naselja do naselja Evlija je redovito predočavao navođenjem broja sati potrebnih da se pojedina ruta prijede.⁹

Evlija je na put iz Beograda u smjeru Hercegovine krenuo 20. travnja 1664. Prvo mjesto koje spominje u Hercegovačkom sandžaku jest kasaba Rudo (*Ruda*)¹⁰, za koju bilježi da ju je izgradio jedan od vezira osmanskog sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520. – 1566.). U *Putopisu* nedostaje dio koji kaže kako je to „napredna kasaba [odnosno omanji muslimanski grad] koja je oslobođena svih poreza i izgleda kao rajski vrt“.¹¹ Pored mutevelije (upravitelja zadužbine) u Rudom su smješteni razni vojni i drugi uglednici. Ono što *Putopis* ne navodi jest to da Rudo nema muftiju i predstavnika šerifa Meke. Kada je riječ o bogomoljama, u *Putopisu* piše da se u Rudom nalaze četiri bogomolje, bez pojašnjavanja o kakvim se bogomoljama radi. Autograf sadrži preciznije podatke i navodi da se radi o naselju „s četiri mihraba“, odnosno niše u džamiji koje pokazuju smjer Meke. U nastavku stoji kako je „prvo džamija... [dio koji nedostaje u rukopisu] ...ostalo su mahalski mesdžidi“, odnosno mjesta za molitvu koja nisu džamije i nalaze se u mahalama, tj. četvrtima kasabe.¹² Iz navedenog se ne može zaključiti točan broj džamija, kao ni tko su njihovi osnivači, ali se ondje sigurno nalazila najmanje jedna. Zašto ni autograf ne pokazuje jasno o kakvim se vjerskim objektima radi, ne samo u slučaju Rudog nego i brojnih drugih naselja, pojašnjavaju Nenad Moačanin i Kornelija Jurin Starčević, koji upravo zahvaljujući autografu primjećuju da Evlija običava zbrajati mihrabe, odnosno sva islamska mjesta za molitvu, bilo da se radi o džamiji, mesdžidu, musali itd. U *Putopisu*, međutim, mihrab se često zamjenjivalo riječju „džamija“.¹³ Zato se u *Putopisu* na brojnim mjestima pojavljuje njihov pretjeran broj, što se neopravdano pripisivalo Evlijinoj sklonosti pretjerivanju.

U *Putopisu* također ne nalazimo da Rudo pored nižih islamskih škola ima i jednu medresu (višu vjersku školu). Objašnjavajući kako se od 50 dućana, dva hana (svratišta) i jednog hamama (javne kupelji) u Rudom ubire najam koji se troši za održavanje mostova, u *Putopisu* je ispušten podatak iz autografa da su dućani smješteni „pred velikim mostom na rijeci Lim“.¹⁴

U Priboju (*Pirboy*), za koji Evlija kaže da se nalazi u Bosanskom sandžaku, kratko su se zaustavili i zaputili se u manastir Maržić (*Marjik*), na rijeci Lim.

⁹ Usp. DANKOFF 2006: 56, 147, 191.

¹⁰ O prostoru Rudog i granicama posjeda hercega Stjepana Kosače u Polimlju v. PREMOVIĆ 2017: 99-115.

¹¹ ČELEBI 1967: 386; ČELEBI 2002: 243.

¹² ČELEBI 1967: 386-387; ČELEBI 2002: 244. Mesdžid se razlikuje od džamije po tome što se u mesdžidu ne klanja džuma-namaz (muslimanska molitva petkom) i bajramski namaz. Više o mesdžidu v. ŠKALJIĆ 1966: 460-461.

¹³ MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 82-83.

¹⁴ ČELEBI 1967: 387; ČELEBI 2002: 244.

Sljedeća postaja bio je porušeni grad Kovin (*Kovin*), koji Evlija kratko opisuje. Kako je grad tijekom osmanskog osvajanja bio dijelom porušeni, u njemu se ne navode muslimanski, nego jedino kršćanski stanovnici. Tako *Putopis* spominje da se u unutrašnjosti tvrđave nalazi „nekoliko hrišćanskih čobana“, dok u autografu stoji da se tu nalaze kuće kršćanskih pastira. Pri opisu oblika grada u *Putopisu* je navedeno kako je to „jaka tvrđava sa jednom kulom“, dok u autografu stoji da se radi o tvrđavi s pet kula.¹⁵ Evlija je sa svojom pratnjom prošao kroz grad i uz obalu Lima dva sata kasnije došao do Prijepolja (*Prepol*). U obama izdanjima detaljno se opisuju Gornje i Donje Prijepolje sa svim javnim i vjerskim objektima te broj dućana i kuća. Prijepolje se nije sastojalo „od dvije kasabe“, kako je pogrešno navedeno u *Putopisu*, nego je to, kako stoji u autografu, „kasaba od dva dijela“ (*iki bölük kasabadır*), čiji se donji dio nalazi „punih tisuću koraka“ istočnije.¹⁶ Nadalje, za Veznedar-aginu džamiju u Donjem Prijepolju u *Putopisu* stoji da se nalazi „na vrhu drvenog mosta“, dok u autografu piše da se nalazi „pored drvenog mosta“.¹⁷ Pri nabranjanju javnih objekata u Donjem Prijepolju Evlija u autografu navodi da se ondje nalazi „i ukupno jedan hamam, a on je zadužbina Veznedar-age“ te da ondje nema bezistana (natkrivene tržnice), „ali svejedno se može pronaći sva [trgovačka] roba“.¹⁸ Iako nema tržnice, ipak se i u *Putopisu* i u autografu spominje da se u Gornjem Prijepolju nalazio muhtesib (tržni nadzornik). U opisu njegovih dužnosti, osim nadzora nad trgovinom, bilo je i održavanje javnog reda i mira, nadzor nad zanatstvom, građevinarstvom, javnim moralom itd. Zbog toga je u svakom većemu mjestu bio potreban jedan takav službenik, pa tako i u Prijepolju.¹⁹

Mileševo (*Mileševa*) je bilo sljedeće mjesto koje je Evlija posjetio. U *Putopisu* nedostaje odlomak koji se odnosi na postanak grada i njegovu izgradnju, zbog čega taj odlomak iz autografa u cijelosti prenosimo: „Na latinskom jeziku je Miloševa (*Miloševa*) ime nevjernika; budući da je taj nevjernik izgradio to mjesto, njegovim imenom je nazvan taj visoki grad [ili utvrda]. Jedan kralj među srpskim i vojnučkim²⁰ banovima, koji je dao sagraditi taj grad, osvojio je cijelu Albaniju [*Arnavudistân*], Srbiju [*Surfistân*], Dubrovnik [*Dubra Venedik*], Veneciju [*Bundukanî Venedik*], Bosnu i Hercegovinu i mnogo puta paleći Solun i krajeve oko Edirnea proglašavao bi se carem.“²¹

¹⁵ ČELEBI 1967: 388; ÇELEBI 2002: 244.

¹⁶ ČELEBI 1967: 389; ÇELEBI 2002: 245; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 86.

¹⁷ ČELEBI 1967: 390; ÇELEBI 2002: 245.

¹⁸ Usp. ČELEBI 1967: 390; ÇELEBI 2002: 245.

¹⁹ Više o ulozi muhtesiba u ČELEBI 1967: 632.

²⁰ Vojnici su bili rod osmanske vojske sastavljen od lokalnih kršćanskih vojnika koji su do osmanskog osvajanja uglavnom bili dijelom nižega plemstva.

²¹ ÇELEBI 2002: 245-246. Kao što je već napomenuto, ovaj ulomak izbačen je iz izdanja objavljenog krajem 19. stoljeća (i kojim se služio Šabanović prilikom prevođenja svoje verzije *Putopisa*) vjerojatno zbog brojnih naziva zemalja i pokrajina koji su osmanskom izdavaču krajem toga stoljeća bili suviše strani da ih uspješno transliterira – pa ih je jednostavno izbacio.

Evlija je takve i slične podatke vjerojatno prikupljao od lokalnoga muslimanskog stanovništva koje je prenosilo predaje, legende, mitove i vjerovanja svojih kršćanskih predaka. Takvi narativi, kako vidimo u navedenom ulomku, ne moraju biti faktografski precizni, ali odražavaju lokalni sustav vrijednosti i pogled na svijet onoga vremena te pokazuju da je Evlija i vrijedan etnografski izvor.²² U *Putopisu* nadalje piše: „Ovaj je grad ranije bio središte Hercegovačkog vilajeta.“ Međutim, u autografu na tome mjestu piše da je „ban Hercegovine zagospodario utvrdom Mileševa i učinio je prijestolnicom Hercegovačkog vilajeta“, dakle govori se o vremenu prije osmanske vladavine. Do pogreške je došlo zbog nedorečenosti osmanskog izdanja i Evlijina korištenja izrazom „vilajet“ za svaku veću upravnu jedinicu bilo kojeg podrijetla. Nadalje, u *Putopisu* se ne nalazi rečenica koja kaže kako je „utvrda Mileševa prva utvrda osvojena u Hercegovoj zemlji“, a koju u autografu nalazimo.²³

U *Putopisu* stoji da Mileševa ima „šezdesetak raznih, daskom pokrivenih kuća, džamiju, han, desetak dućana i pogdjegdje vinograde i utvrde“. Autograf je i ovdje precizniji i kaže kako ima šezdesetak ne raznih, nego „nevjerničkih i muslimanskih“ kuća te jedan hamam koji se u *Putopisu* ne spominje. Još jedan podatak za koji smo uskraćeni u *Putopisu* jest taj da „ukupno tisuću junaka gazija [tj. islamskih ratnika]“, koji se nalaze u gradu, „ratuju s kotorskim nevjernicima i stalno donose nemjerljivo obilne količine robe i brojne zarobljene uskočke nevjernike u svoje utvrde i svi su veliki borci za vjeru [*gâziyân-ı mücâhidânlar*]. U strahu od kotorskih nevjernika stalno ostavljaju svoje žene i djecu u utverdama i idu u četovanje i pljačku.“²⁴ Moguće je da Evlija pri spomenu Uskoka u Kotoru misli na crnogorsko pleme Uskoci, a ne na uskoke kao prebjegce s osmanskog teritorija koji su služili kao vojna snaga koja se borila protiv Osmanlija.

Nakon napuštanja Mileševa, Evlija je stigao u Pljevlja, ili – kako u autografu stoji – „do sjedišta Hercegovačkog sandžaka, krasnoga grada Pljevlja [*Taşlıca*]“.²⁵ Pri spomenu vrijednosti hasa, odnosno posjeda hercegovačkog paše, u *Putopisu* piše da pašin has vrijedi 100 515 akči, ali u autografu stoji iznos od 1 100 515 akči.²⁶ Vjerojatno je u izdanju kojim se koristio Šabanović prva znamenka omaškom izostavljena. Pri opisu varoši navodi se kako se ondje nalazi po pet kršćanskih i pet muslimanskih mahala, a u *Putopisu* se navodi čak deset džamija s mihrabom. Za pet muslimanskih mahala to je ipak previše džamija, što potvrđuje i autograf, u kojemu stoji kako se radi o „deset mihraba“, a od toga je šest džamija. U obama

²² Usp. DANKOFF 2006: 198; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 89.

²³ ČELEBI 1967: 391; ČELEBI 2002: 246.

²⁴ ČELEBI 1967: 392; ČELEBI 2002: 246.

²⁵ Pljevlja su od 1576. do 1831. godine bila sjedište Hercegovačkog sandžaka. Prvo sjedište bila je Foča, ali se kao privremena sjedišta sandžaka javljaju Mostar, Gabela, Gacko i druga mjesta. Više o tome v. POPOVIĆ 1962 (1963): 75-120.

²⁶ ČELEBI 1967: 393; ČELEBI 2002: 246; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 83.

izdanjima stoji kako je najljepša džamija Husein-paše Boljanića,²⁷ ali s malim nepodudarnostima u njezinu opisu. Tako se u *Putopisu* opisuje s umjetničkim minaretom, dok u autografu stoji da je to „minaret koji podsjeća na minaret džamije Kodža Jahja-paše (*Koca Yahya Paşa*) u gradu Skoplju“. U nastavku se daje nešto detaljniji opis kupola u unutrašnjosti džamije, o čemu u autografu piše da „na tih ukupno četrnaest velikih i malih kupola takvih četrnaest alema na jednoj sultanskoj džamiji nikad nije viđeno“. Alem je islamski simbol u obliku polumjeseca s trima ili četirima kuglama ispod njega, koji se nalazi na vrhu minareta kao ukras.²⁸ U *Putopisu* navodi se da je osnivač džamije dao pozlatiti aleme s 10 000 dukata, dok u autografu stoji 14 000 dukata. U *Putopisu* stoji da su alemi na mletačkim lađama stigli iz Aleksandrije, ali u autografu su informacije potpunije i ondje piše kako ih je osnivač stavio na dubrovačke brodove, a iz Dubrovnika ih je dopremio u Pljevlja.²⁹

U Šabanovićevu prijevodu nedostaje rečenica koja kaže kako su sve ranije spomenute „džamije pune vjernika“ te „svijetle, okićene i bogate“, a osim džamija, postoji i nekoliko mahalskih mesdžida – vjerojatno četiri, ako se oduzme šest džamija od ukupnog broja mihraba.³⁰ Od drugih objekata spominju se dvije medrese, tri mekteba (niže vjerske škole), dvije tekije (derviška samostana), Hasan-pašin imaret (javna kuhinja) i tri hana, za koja u autografu stoji da se u njima može pronaći roba iz cijele Kine i zemalja pod imenom „Hitâ“ i „Haten“, koje vjerojatno označavaju područje turkijske srednje Azije.³¹ Za jedan od hanova u autografu piše da ga je Husein-paša Boljanić „sagradio kao bezistan unutar tržnice u obliku utvrde od kamena, i sve kupole su mu pokrivene plavim olovom; bogat je han sagradio i pred vratima mu je česma s dvije slavine i bistrom vodom.“³² U daljnjem opisu u *Putopisu* piše kako u Pljevljima ima do sedamsto kuća, no pogrešno se navodi da su „s vinogradima bez bašča“. Umjesto toga treba stajati „bez vinograda [i] s vrtovima“. ³³ U objema verzijama piše da je paša imao i svoj saraj, odnosno palaču koja se nalazila na obali rijeke Breznice (*Berezniçse*) na istočnoj strani varoši, ali u autografu ne piše da se u njemu nalazio „divan han“, nego vijećnica, dvorane i kuhinje.³⁴

²⁷ Prema autografu, pašino prezime moglo bi se pročitati kao *Bolehnikli*, *Bolhenikli* ili *Bolhanikli*, dok u *Putopisu* stoji *Bohlenkli*. ČELEBI 1967: 392-393; ČELEBI 2002: 247; usp. MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 88. Više o Husein-paši Boljaniću v. ČELEBI 1967: 393, bilj. 4.

²⁸ ŠKALJIĆ 1966: 87.

²⁹ ČELEBI 1967: 393; ČELEBI 2002: 247.

³⁰ ČELEBI 2002: 247.

³¹ DANKOFF 2004: 146.

³² ČELEBI 1967: 394; ČELEBI 2002: 247; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 88.

³³ ČELEBI 1967: 394; ČELEBI 2002: 247.

³⁴ ČELEBI 1967: 393-394; ČELEBI 2002: 247-248.

Iz daljnjih ulomaka koji se nalaze jedino u autografu vidljivo je u kojoj je mjeri Evlija bio detaljan u opisivanju pojedinih gradova, ali i nekih manje važnih detalja. Tako iznosi podatak da su zbog „ugodnog“ zraka i vode u Pljevljima mnogi bili „besprijekorni ljepotani i ljepotice“. U *Putopisu* piše da vrelo Breznice pokreće deset mlinova, dok u autografu stoji da pokreće „brojne mlinove“.³⁵ Ovaj podatak navodi na zaključak da je mlinova bilo više od deset. Tome u prilog ide i broj kuća koje se navode, iz kojega se može zaključiti da se radilo o najmanje tri tisuće stanovnika. Uzmemo li u obzir i kapacitet mlinova, koji u ono vrijeme sigurno nije bio velik, deset mlinova sigurno ne bi bilo dostatno za sve njihove potrebe, posebno ako se mlinovima služilo i stanovništvo okolnih sela.

U moru informacija koje Evlija donosi u autografu nalazimo i onu koja pojašnjava kako su Pljevlja dobila ime. Prema Evlijinu tumačenju, grad zovu *Taşlıca* (Tašlidža, u slobodnom prijevodu „kamenik“ ili „kamenica“) jer je „okolica ove doline potpuno okružena golemim kamenjarom bijelim poput snijega.“ Još jedan zanimljiv podatak jest i taj da je grad pravo „serhatsko mjesto“, tj. pogranično, krajiško mjesto.³⁶ Dalje pojašnjava kako se „utvrda Kotor mletačkih nevjernika nalazi na jugu, dva konaka dalje, i kotorski uskočki nevjernici u jednoj noći dolaze kroz planine i uzimaju zarobljenike iz Pljevalja, a ponekad i nevjernici postanu zarobljenici.“³⁷ S obzirom na ratni sukob koji je bio u tijeku, ovi podaci nimalo ne iznenađuju, a slične podatke Evlija iznosi i za druga mjesta kojima je prolazio.

Što se tiče geoloških karakteristika Pljevalja i okolice, Evlija u autografu kaže da je „sva zemlja široka i plodna, svi usjevi lijepi, zemlja se cijeni među narodom“ i to je „široka dolina protkana razvijenim selima i čitlucima [tj. imanjima]. Razlog za razvijenost je taj što, budući da u ovoj hercegovačkoj zemlji ima jako malo čiste zemlje s mirisom jantara [ili smole], u ovoj ravnici postoji mnogo obrađenih mjesta,“ dakle upravo zbog nedostatka dobre zemlje ondje se ustraje na zemljoradnji. Na mjestu gdje izvire spomenuta Breznica postoje raznovrsne pastreve i svaka je vrijedna pozornosti. Evlija ne propušta spomenuti kako u Pljevljima „nema vinograda, ali ima mnogo vrtova.“ Vinogradi koje obrađuje stanovništvo Pljevalja „nalaze se u brdima kasabe Prijepolje.“³⁸

U dijelu u kojem se u *Putopisu* govori o varoškim rukotvorinama navodi se kako se ondje proizvode poznate umjetničke puške naziva „dalyan“ i „boyli“. Iz autografa vidi se da se radi o umjetnički izrađenim dugim puškama i puškama kremenjačama. Pored toga, Evlija navodi domaće nazive za puške (*tüfeng puşkalari*),

³⁵ ÇELEBI 1967: 394; ÇELEBI 2002: 248.

³⁶ Serhat (osmanski turski: *serhat*), osmansko pograničje, pogranični pojas koji se proteže od same granice kilometrima u unutrašnjost, ovisno o opasnosti koja prijeto od neprijateljskih upada.

³⁷ ÇELEBI 2002: 248; usp. MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 88.

³⁸ ÇELEBI 2002: 248.

dakle koristio se riječju „puška“, čime se pokazuje Evlijina zainteresiranost za jezik lokalnog stanovništva. *Putopis* spominje i glasovite pljevaljske konje, a autograf je i tu malo detaljniji i navodi da se radi o izdržljivim konjima te dodaje kako su „hercegovački radni konji *pirapçe*... vrlo poznati.“³⁹ Činjenica da Evlija u 17. stoljeću nalazi shodnim spomenuti hercegovačke konje, zasigurno će u ljubitelja tih plemenitih životinja u Hercegovini naići na simpatije, makar ih je danas sve manje i već su odavno zamijenjeni radnim strojevima. U Šabanovićevu prijevodu prilikom opisa stanovnika Pljevalja i njihova načina odijevanja stoji da se žitelji „bave trgovinom“, a prema autografu, trebalo bi stajati kako „s mačevima i puškama hodaju, rade i privređuju i borci su za islamsku vjeru.“⁴⁰ Na samom kraju opisa Pljevalja Evlija navodi kako je s pratnjom krenuo prema zapadu i nakon šest sati prošli su „Odžak“, odnosno veliko imanje Džafer-bega Boljanića.⁴¹ Čini se da je to imanje bilo na lokaciji današnjeg sela Boljanići.

Čajniče je bilo sljedeće mjesto na teritoriju Hercegovačkog sandžaka koje je Evlija posjetio. Puni podnaslov odlomka o ovom naselju u autografu glasi: „Obilježja pažnje vrijedne kasabe Čajniče (*Çayniçse, Çayniçe*), odnosno doline Ledenice (*Ledeniçe*)“. Evlija kasnije u tekstu kaže da je Čajniče „şehir“, odnosno grad, a ne kasaba.⁴² Možda se to moglo slobodnije tumačiti, iako je osnovna pretpostavka da je žiteljima nekog naselja bilo vrlo važno na kojoj su razini urbanosti bili jer su iz toga proizlazile i odredbe o visini poreza koje su plaćali vlastima. Pri opisu grada u *Putopisu* se navodi kako se ondje nalazilo mnogo voćnjaka, ali izraz *bağlar*, koji se u Evlijinu djelu često spominje, može se prevesti i kao „voćnjaci“ i kao „vinogradi“. Vjerojatno zbog toga Šabanović tu riječ malo prevodi kao vinograde, a malo kao voćnjake. Za potpunije razumijevanje pojma *bağ* u Evlijinu putopisu bilo bi potrebno ekstenzivnije proučiti cijeli Evlijin putopis.⁴³ Ovdje će se pozornost posvetiti provjeri postojanja vinograda na spomenutim lokacijama u današnje vrijeme, pa se tako za Čajniče može reći da se vjerojatnije radilo o voćnjacima nego o vinogradima.

Pojašnjavajući izgled i položaj kuća, Šabanović navodi da leže amfiteatralno „kao kuće na Džihangir-Jokušu [istanbulskoj četvrti] u Stambolu [tj. Istanbulu]“. Naime, radi se o nizovima kuća poredanih jednih ponad drugih na nizbrdici.⁴⁴ Kako se naselje nalazi na brdovitom terenu, i u *Putopisu* i u autografu spominju se ponori u dolinama. Evliju se posebno dojmila provalija u samoj varoši, koja

³⁹ ČELEBI 1967: 394; ÇELEBI 2002: 248; usp. MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 88.

⁴⁰ ČELEBI 1967: 394-395; ÇELEBI 2002: 248.

⁴¹ ČELEBI 1967: 395; ÇELEBI 2002: 248.

⁴² ÇELEBI 2002: 248.

⁴³ Autori zahvaljuju doc. dr. sc. Marti Andrić na pomoći pri prevođenju nekoliko složenijih detalja u autografu.

⁴⁴ ČELEBI 1967: 395; ÇELEBI 2002: 248.

svake godine odnosi svoje žrtve. Tako u autografu bilježi da je ta provalija „gora od svih ranije spomenutih provalija jer se nalazi na razvijenom i napućenom mjestu“.⁴⁵ Od osam mahala, pet ih je muslimanskih i tri kršćanske, s oko 700 kuća. Šabanovićeve prijevode sadrži pogrešan navod da „bašta ima mnogo, a dvorišta malo“. Naime, u autografu stoji da su „brojne kuće na opasnim mjestima; vrtova je malo, a dvorišta su uska.“⁴⁶

Kada je riječ o bogomoljama, *Putopis* navodi da u Čajniču ima deset džamija s mihrabom. Autograf navodi deset mihraba, a u nastavku imamo novi podatak da je pet mjesta za molitvu „puno vjernika kao sultanske džamije“. Evlija ustvrđuje da je najljepša i najimpozantnija džamija ona Sinan-paše, zeta Mehmed-paše Sokolovića, koja, prema njegovu opisu, ima „visok i vitak minaret“. U nastavku opisa u *Putopisu* se navode vanjske sofe, odnosno dvorane za molitvu, međutim autograf pokazuje da se radi o jednoj vanjskoj sofi na kojoj su kupole „izokrenute“ i ukrašene raznobojnim ukrasima.⁴⁷ Za ostale džamije Evlija ne navodi detaljnije opise, osim da su dvije s kamenim, a tri s drvenim minaretom. Od ostalih objekata u obama izdanjima navodi se isti broj bogomolja i drugih vjerskih i javnih zgrada, s time da autograf donosi nešto više podataka kada su u pitanju tekije. Od četiriju tekija, koliko ih se navodi u obama izdanjima, *Putopis* donosi više podataka jedino za beктаšijsku, za koju stoji kako je toliko visoka da se od nje vidi cijela varoš i da se oko tekije nalazi park ili izletišta. U autografu se, pak, navodi kako su tekija i izletišta zadužbine dobrotvora Gazi Murat-babe, „koji je pokopan u toj tekiji“, odnosno turbetu (grobnici), koji se nalaze s druge strane puta. Čuvari turbeta jesu iz reda beктаšija iz tekije Murat-babe. Samo izletišta okruženo je zelenilom, a kao „mjesto za molitvu ukrašeno je lijepim stablima i ružičnjakom i s ugodnim zrakom na otvorenom“. U autografu se još navodi kako su razvijene halvetijska i kadirijska tekija.⁴⁸ Velik broj autora služio se Šabanovićevom verzijom *Putopisa* i odatle crpio podatke ne samo o tekijama⁴⁹ nego i o drugim objektima iz osmanskog razdoblja. Autograf o tome donosi potpunije podatke i ukazuje da je ne samo broj tekija i drugih objekata bio veći nego što se to do sada mislilo, nego i zastupljenost određenih tarikata (derviških redova). Uzmemo li u obzir da kadirijske tekije, za razliku od halvetijskih i nakšibendijskih, nisu bile brojne u Bosanskom ejaletu, ovo baca sasvim novo svjetlo na njihov ukupan broj, barem kada je u pitanju 17. stoljeće.

Autograf daje više podataka i o trima hanovima koji su, prema izvornom rukopisu, hanovi za „kopnenu i pomorsku trgovinu. U svakom od njih se može naći

⁴⁵ ČELEBI 1967: 395; ÇELEBI 2002: 249.

⁴⁶ ČELEBI 1967: 395-396; ÇELEBI 2002: 249.

⁴⁷ ČELEBI 1967: 396; ÇELEBI 2002: 249.

⁴⁸ ČELEBI 1967: 397-398; ÇELEBI 2002: 249.

⁴⁹ Za više podataka o tekijama na prostoru Bosne i Hercegovine v. ĆEHAJIĆ 1986; ISTI 1978: 83-90; AŠĆERIC TODD 2015.

roba iz Larestana [pokrajine u južnom Iranu], Moltana [Multan, grad u Pendžabu], Venecije i Frengistana [tj. europskih zemalja]⁵⁰

Nakon trodnevnog boravka u Čajniču, Evlija je nastavio putovanje i nekoliko sati kasnije stigao u Foču, ili kako to u autografu stoji, „prijestolnicu Velikog Hercega [*Hersek Koca*], staro trgovište, grad Foču [*Foča*]⁵¹. I u *Putopisu* i u autografu navodi se da se u Foči u ono vrijeme nalazilo sedamnaest mihraba. Od džamija, na prvom se mjestu spominje džamija sultana Bajazida, koja se ne nalazi „u Staroj čaršiji“, kako to stoji u *Putopisu*, nego u autografu na tome mjestu piše: „Od tih [džamija] najstarija je...“⁵² Rijeka Čehotina (*Tihotina*), koja protječe kroz Foču, podijelila je grad nadvoje, pa su se tako i džamije našle na suprotnim stranama. Ovdje nećemo poimence navoditi svaku džamiju jer ih ima mnogo. Potrebno je samo istaknuti Aladža džamiju na istočnoj strani rijeke, za koju u obama izdanjima stoji da to ime nosi još od druge polovine 16. stoljeća, a ime je dobila po bogatstvu ukrasa i slikarskoga rada. Ime dolazi od (osmanske) turske riječi *alaca*, što znači „šarena“.⁵³ U opisu džamije Šabanović na jednome mjestu prevodi da je neimar napravio kupolu „poput plave zdjele“, dok u autografu stoji da kupola podsjeća na „kameleonski atlas“, odnosno Evlija je vjerojatno htio istaknuti da je kupola vrlo šarena i privlačna oku.⁵⁴ Opisujući unutrašnjost Aladža džamije, u *Putopisu* piše da je svijetla „poput mlade čije čelo sija kao mjesec“, dok bi možda pravilnije i smislenije bilo prevesti: „poput kineskog sedefa što svijetli kao mjesec“. Pored ove džamije nalazi se još jedna, za koju u *Putopisu* stoji da se radi o džamiji Emira Mehmed-age. Međutim, autograf bilježi da je riječ o Eminu Mehmed-agi. Kada piše o Džafer-efendijinoj džamiji, u *Putopisu* stoji da joj „nema ravne“. Međutim, taj opis pripada Ali-hodžinoj džamiji, na što autograf jasno ukazuje.⁵⁴

Osim džamija, na istočnoj strani naselja nalazi se i veći broj mesdžida, ali se ne navodi njihov precizan broj. Zanimljivo je da Evlija često u svojem putopisu navodi broj kuća i dućana, a ponekad se čak upušta i u procjene o broju stanovnika u mjestima u koje dolazi, ali ovdje propušta navesti broj mesdžida, koje je sigurno bilo lakše prebrojiti nego kuće ili stanovnike. Možda je jedan od razloga za to i taj što je Evlija svoj rukopis često pisao s određenim vremenskim odmakom i sigurno je pojedine podatke zaboravio ili nije bio siguran u njih. Stoga su praznine koje se javljaju u rukopisu razumljive i očekivane.⁵⁵ Evlijinim se podacima, posebno kada je riječ o vjerskim objektima, često pripisuje pretjerivanje u brojevima.

⁵⁰ ÇELEBI 2002: 249.

⁵¹ ÇELEBI 1967: 400; ÇELEBI 2002: 251.

⁵² ÇELEBI 1967: 401, bilj. 31; ŠKALJIĆ 1966: 81.

⁵³ ÇELEBI 1967: 401; ÇELEBI 2002: 251.

⁵⁴ ÇELEBI 1967: 403; ÇELEBI 2002: 252.

⁵⁵ Usp. DANKOFF 2006: 148, 156.

Tako i Šabanović primjećuje pretjeranost nekih brojčanih podataka.⁵⁶ Primjerice, upitan je podatak o broju medresa i tekija u Foči, za koje Evlija navodi da ih je šest, odnosno osam. Pozivajući se na Aliju Bejtića, Šabanović primjećuje da su tada u Foči mogle biti najviše tri medrese, dok za tekije ne navodi broj, osim što napominje kako Evlija možda pretjeruje.⁵⁷ Autograf također donosi broj od šest medresa, tako da se ovdje ne može razriješiti ta nedoumica. Dok se u *Putopisu* navodi samo njihov broj, uz napomenu da se u nekima od njih predaje hadis, odnosno islamska tradicija, u autografu stoji da u Foči nema posebnih škola, osim u džamiji sultana Bajazida, u kojoj se nalazi *dârülkurrâ*, tj. poseban odjel u medresama. Predavanja o hadisu, pak, osim u Bajazidovoj, održavaju se i u džamiji sultanije Fatime. Što se tiče tekija, autograf ne donosi nikakve novosti kada je u pitanju njihov broj, no i ovdje otkriva o kojim se tarikatima radilo. Uz opis Bajazid-babine tekije u autografu stoji da su poslužitelji članovi reda beктаšija, a pored njihove, tu su i halvetijska i kadirijska tekija. Još jedan značajan podatak koji nalazimo u autografu, a nema ga u *Putopisu*, jest onaj o pet trgovačkih hanova.⁵⁸

U autografu nalazimo novi podatak da fočanski mladići, „naoružani u skupinama od po 40 i 50 junaka stalno ratuju s Mlečanima iz utvrda Kotor [*Kotor*] i Perast [*Perast*] i iz Primorja [*Pirmorye*] i Ljubuškog [*Lubuška*].“⁵⁹

U *Putopisu* se navodi kako se pola sata od Foče na rijeci Drini na „Karaburun“ nalazi veliki drveni most. U autografu piše *karye-i Brot* (selo Brot), a ne „Karaburun“. Šabanović u bilješki ispravno zaključuje da se radi o mjestu Brod na Drini (*Brot*, dakle Brod), pola sata uzvodno Drinom od Foče.⁶⁰ Ondje je očito u drugoj polovini 17. stoljeća stajao drveni most. *Putopis* kaže kako most „već propada“, međutim u autografu se to ne spominje. Govoreći o mostu, Evlija piše da „na svijetu nema sličnog njemu“. Most je izgrađen u vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog, a za njegovo je uzdržavanje, kako stoji u *Putopisu*, uvakufljeno (tj. osnovana je vjerska zaklada od) jedanaest sela, dok u autografu stoji: deset. Autograf također donosi podatak kako je „most slavan među kopnenim i morskim putnicima“.⁶¹

Nakon Foče sljedeća je postaja bila kasaba Ustikolina (*Üstikolina*), o kojoj ni *Putopis* ni autograf ne donose previše podataka, pa tako nema ni mnogo nepodudarnosti. Prvo neslaganje na koje nailazimo jest glede razine kadiluka. U *Putopisu* stoji da se radi o razini kadiluka od osamnaest akči, ali u autografu stoji podatak o osamdeset akči, a kao dopuna toga autograf bilježi kako je to „malen kadiluk sa skromnim

⁵⁶ ČELEBI 1967: 400, bilj. 26.

⁵⁷ Isto: 403, bilj. 45; 404, bilj. 46.

⁵⁸ ÇELEBI 2002: 252.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ ČELEBI 1967: 405, bilj. 58.

⁶¹ Isto: 405-406; ÇELEBI 2002: 253-254.

prihodima“, a samo mjesto „nije toliko razvijeno i lijepo“. Pri nabranjanju osmanskih objekata u *Putopisu* su navedeni po jedna džamija, mesdžid, tekija, hamam, han i deset dućana, ali nije navedena nijedna škola. S obzirom na to da se radilo o naselju od 175 kuća, može se očekivati da je posjedovalo barem jednu obrazovnu ustanovu. Iako u *Putopisu* nije navedena, u autografu ipak nalazimo upisanu jednu nižu islamsku školu, odnosno mekteb. U *Putopisu* se navodi da se u Ustikolini nalazilo „bezbroy bašča“, dok u autografu stoji *bağlar*, dakle voćnjaka ili vinograda. Ta se nedoumica može smatrati razriješenom jer u Ustikolini vjerojatno nikad nije bilo vinograda, a jedno se vrijeme intenzivno uzgajalo jabuke.⁶² U *Putopisu* se navodi postojanje drvenog mosta na rijeci Drini, kojega više nema. Autograf je precizniji i kaže kako je nekada prije Evlijina dolaska Drina odnijela most, zbog čega je Evlija sa svojom pratnjom morao prijeći čamcima na drugu obalu.⁶³

O Dobrom Polju (*Dobro Pol*), narednoj Evlijinoj postaji, također nema previše podataka. Osim da se nalazi na obali Bistrice (*Bistriçse*), te podatka o glasovitim pastrvama koje se tu love, *Putopis* ne donosi drugi značajniji podatak. U autografu, uz sve već navedeno, stoji i kako je to „razvijeno srpsko selo i zeamet“, odnosno posjed zaima (osmanskog veleposjednika).⁶⁴

Jeleč (*Yeleş*) je sljedeće mjesto koje je Evlija posjetio. Zapisao je da su ga izgradili „hercegovački banovi“, dok je u *Putopisu* taj dio izostavljen.⁶⁵ Jednako tako u *Putopisu* nedostaje i dio gdje Evlija kaže kako je mjesto „pod vlašću naiba [zamjenika] fočanskoga kadije i nema predstavnika Portinih spahija, serdara, ni drugih uglednika, jer je to maleno mjesto vrlo blizu Foče.“ Pri opisivanju mjesta Evlija navodi dvije mahale s dvjesto sirotinjskih kuća, a u autografu piše i da kuće imaju „voćnjake, vrtove i čistu izvorsku vodu.“⁶⁶

Evlija u autografu bilježi kako je tamošnja utvrda „vrlo malena peterokutna utvrda“. U njoj se, uz vratara, zapovjednika i dvadesetak vojnika, nalazi i „maleni top i vrata koja gledaju prema jugu“. Vojnicima u utvrdi „stanovnici mjesta sami daju plaću“ i vojnici „sa sabljama za pojasom i s puškama u rukama, uz povike Alah, Alah sve do jutra stražare i zarobljavaju kotorske nevjernike uskoke.“⁶⁷ Evlija je u autografu zapisao da ispod kamenog mosta „protječe rijeka Bistrica i uokolo nekoliko malenih pritoka, a u njima ima toliko pastrva da im broj samo Bog zna.“ Iako su noć probdjeli uživajući u pečenim pastrvama, Evlija ipak priznaje da su se „svejedno bojali nevjernika [iz Kotora].“⁶⁸

⁶² Autori zahvaljuju gosp. Edinu Kunovcu, direktoru Turističke zajednice Goražde, na vrijednim informacijama o povijesti naselja Bosansko-podrinjske županije Goražde.

⁶³ ČELEBI 1967: 406; ÇELEBI 2002: 254.

⁶⁴ ČELEBI 1967: 406; ÇELEBI 2002: 254.

⁶⁵ ÇELEBI 2002: 254.

⁶⁶ ČELEBI 1967: 406-407; ÇELEBI 2002: 254.

⁶⁷ ČELEBI 1967: 406-407; ÇELEBI 2002: 254.

⁶⁸ ČELEBI 1967: 407; ÇELEBI 2002: 254.

Napuštajući mjesto, Evlija je s pratnjom nakon četiri sata hoda po planinskim putovima, kojima su namjerno hodali zbog opasnosti od neprijateljskih zasjeda na putovima u dolini, došao do turbeta predaka Ali-paše Čengića (*Büyük Ali Paşa Çengizâde*). U *Putopisu* je kratko navedeno tko je ukopan u grobnici i da su nakon kratkog predaha i objeda nastavili dalje prema odžaku (posjedu) Ali-paše Čengića u mjestu Zagorje (*Zagor*). U autografu stoji kako su pokojnici „pokopani u velikom turbetu“ i da tu „nema nikakve druge zgrade osim turbeta“. Zbog opasnosti od mogućeg nailaska nevjernika krenuli su „prema zapadu“ i nakon „tri sata“ došli na posjed spomenutog Ali-paše Čengića.⁶⁹ U autografu već u samom naslovu stoji kako je Ali-paša Čengić živ. Šabanović u *Putopisu* objašnjava da se tu očito radi o Ali-pašinu sinu Rustemu (*Çengizâde Rüstem Bey*) jer je otac poginuo nešto ranije.⁷⁰ I sâm Evlija pri opisu Čengićevih dvora mijenja iskaz i spominje Rustem-bega. Nakon noći provedene u begovim dvorima, Evlijina družina nastavila je dalje s „pedeset pješaka naoružanih puškama“ koje im je kao pratnju dao Rustem-Beg i „nakon šest sati“ stigla u kasabu Jelašca (*Yeleçse*).⁷¹

U *Putopisu* se navodi da je Jelašca bila vojvodstvo u Hercegovačkom sandžaku, dok Evlija u autografu kaže: „Ne znam je li ovo mjesto vojvodstvo, vakuf ili zeamet u Hercegovačkom sandžaku“. U ovom kontekstu „vojvoda“ je upravitelj sandžakbegovih ili beglerbegovih posjeda, što bi značilo da je Jelašca možda bila posjed nekoga visokog službenika. Autograf daje neke nove informacije o Jelašci kojih u *Putopisu* ne nalazimo: kuće su bile „pokrivene kamenim pločama“ i mjesto je imalo „jednu krasnu džamiju“; nije imalo hamam, ali je imalo dvadeset dućana. Dalje navodi kako su nakon pet sati na konjima prešli rijeku Neretvu.⁷² Iako se možda čini da je Jelašca predaleko od Neretve, treba uzeti u obzir da su putovali na konjima. Osim toga, nejasno je gdje su točno prešli Neretvu. Šabanović je mišljenja da se radi o selu Nedovićima, sjeverno od Uloga, naselja koje je u autografu zabilježeno kao *Yedvoriç*, a kod Šabanovića kao *Jedodiçini*, i Šabanović pretpostavlja da se radi o selu Nedović, odnosno Nedavić.⁷³

Sljedeća postaja bila je kasaba Ulog (*Ulog*). Osim podatka da se radi o nijaletu (ispostavi) Fočanskoga kadiluka i da džamija Mehmed-bega Šestokrilovića (*Şestokollu Mehmed Bey*) nema kupolu prekrivenu olovom, autograf donosi novine glede životnih uvjeta stanovništva. U objema verzijama navodi se broj od 150 niskih kuća, s time da autograf taj opis dopunjuje, navodeći kako se radi o velikim kućama „građenima od čvrstog materijala“ i okruženima „vinogradima i vrtovima“. Osim toga, Ulog se mogao pohvaliti „čistom izvorskom vodom i

⁶⁹ ČELEBI 1967: 407-408; ÇELEBI 2002: 254.

⁷⁰ ČELEBI 1967: 408, bilj. 69.

⁷¹ ČELEBI 1967: 408; ÇELEBI 2002: 255.

⁷² ČELEBI 1967: 408; ÇELEBI 2002: 255.

⁷³ ČELEBI 1967: 408-409; ÇELEBI 2002: 255.

zrakom“. Evlija ne propušta spomenuti da su cijelu okolinu poharali „uskočki nevjernici“ zbog kojih stanovnici Uloga, kako to stoji u autografu, „ne spavaju noću od brige, a djeca i žene im spavaju u strmim brdima i skrivenim spiljama.“ Nakon što su prešli visoravan Morine, na kojoj su se „nadisali raznovrsnog cvijeća što raste na ovim zelenim livadama i preporodili“, „odmorili su se sat vremena“, a zatim je Evlija s pratnjom stigao u Nevesinje (*Nevesin*).⁷⁴

Dok u *Putopisu* na početku opisa Nevesinja stoje osnovne informacije o statusu i sastavu najvažnijih vojnih i upravnih predstavnika (muftija nije naveden u *Putopisu*, ali u autografu jest), u autografu Evlija pokušava objasniti ime mjesta. Tako kaže da je Nevesinje „iskrivljen [oblik izraza] ‘nev sin’, odnosno ‘novi grob’“, i tu Evlija pogrešno tumači naziv mjesta s pomoću osmanskoturske sintagme koja doslovno znači „novi grob“. ⁷⁵ Posebno privlači pozornost jedna rečenica koju u *Putopisu* ne nalazimo, a odnosi se na osmanskog sultana Bajazida II., za kojega Evlija navodi da je „došao u ovaj grad i zahvaljujući njegovu blagoslovu veliko i malo ovoga grada išlo je u Istanbul i u prijestolnici su odrastali u sultanovoj službi“. Ovdje je Evlija vjerojatno mislio na devširmu i pristupanje muslimanskih dječaka u osmansku vojnu i upravnu službu. Iako se u postupku devširme inzistiralo na nemuslimanskim novacima, muslimanska djeca Bosanskog ejaleta činila su iznimku, tako da se tijekom klasičnog razdoblja, pored kršćanske, pristupalo pristupalo novačenju i muslimanske djece.⁷⁶ Pri opisu položaja Nevesinja u *Putopisu* piše da „leži na kraju velikog polja“ (misli se na Nevesinjsko polje) koje je udaljeno od „Zaga“ pola sata prema istoku, gdje se „Zag“ tumači kao naziv sela. Iz autografa je jasno da nije u pitanju selo „Zag“ nego *dağ* (brdo, planina).⁷⁷ Nadalje, u *Putopisu* piše da u Nevesinju ima „pedeset bogomolja (mihrab)“. Autograf to ispravlja navođenjem logičnijih i prihvatljivijih „jedanaest mihraba“. ⁷⁸ I Šabanovićev prijevod i autograf kažu da je „najimpozantnija i najljepša džamija“ Bajezid-Velije, odnosno osmanskog sultana Bajazida II. Međutim, ono u čemu se dvije verzije razlikuju jest godina obnove spomenute džamije. Iz manjkavog osmanskog izdanja Šabanović navodi pogrešnu godinu: 1986. po islamskom kalendaru, pa kaže da treba biti 986., to jest 1578. godina po gregorijanskom kalendaru. No, u autografu stoji 1072. po islamskom kalendaru, dakle 1661./1662.⁷⁹ Od drugih objekata, u Nevesinju se nalazi i osam (prema autografu mahalskih) mesdžida i dvije medrese te drugi popratni objekti koji su se nalazili u svim većim mjestima. Kada je riječ o tekijama, u *Putopisu* stoji da „postoje tri zadužbine derviške teki-

⁷⁴ ČELEBI 1967: 409; ÇELEBI 2002: 255; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 82.

⁷⁵ ÇELEBI 2002: 255; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 85.

⁷⁶ Više o tome v. KOYUNCU 2017: 282-318.

⁷⁷ ČELEBI 1967: 409-411; ÇELEBI 2002: 255.

⁷⁸ ČELEBI 1967: 411; ÇELEBI 2002: 256.

⁷⁹ ČELEBI 1967: 411, bilj. 89; ÇELEBI 2002: 256.

je“, dok je autograf opet precizniji i donosi podatak da se radi o trima različitim tekijama, i to „halvetijskoj, kadirijskoj i uššakijskoj [*Uşşakî*] tekiji, a čitav puk dio je hanefijskog mezheba [odnosno jedne od četiri islamske pravne škole].“⁸⁰ Hivzija Hasandedić, koji je obradio gotovo cjelokupnu kulturnu baštinu osmanskog razdoblja u Hercegovini, pozivajući se na Evliju, također navodi tri tekije i pretpostavlja da „nisu imale posebnih zgrada, nego su radile u medresama [...] ili u džamijama“.⁸¹ Pri opisu stanovništva Nevesinja u *Putopisu* se navodi kako svi stanovnici govore bošnjački. Evlija u autografu gotovo svugdje piše „Bošnakça“, tako da je Šabanović u ovom primjeru odabrao prevesti taj pridjev s „bošnjački“, dok ćemo u drugom primjeru vidjeti da isti pridjev prevodi s „bosanski“.⁸²

Nakon Nevesinja, Evlija je prošao selima Zovi Do (*Zobdol*) i Dabar (*Dabra*)⁸³, za koje autograf ne donosi značajnije nove podatke. Ni za kasabu Predolje⁸⁴ (*Dol*) autograf ne bilježi puno novina. Pišući o vinogradima (koje ovdje označava riječju *bağlar*), Evlija u autografu kaže da se „svi vinogradi stanovnika kasaba Nevesinje, Ljubinje i Ljubomir nalaze u ovoj dolini potoka Dol. To grožđe doline Dol cijenjeno je u Rumelijskom vilajetu i u čitavoj Europi [*Frengistan*].“⁸⁵ U objema verzijama nalazi se podatak da jedan grozd teži od četiri do pet oka.⁸⁶ Kako je oka (osmanski turski: *okka*) stara mjera za težinu i tekućinu (1,282 kilograma ili 1,5 litara), prema Evlijinoj tvrdnji značilo bi da je u jednom grozdu bilo više od pet kilograma ili čak sedam litara. Imajući na umu namjenu *Putopisa*, ovaj podatak treba promatrati kao pretjerivanje s ciljem zabavljanja osmanskih čitatelja. Tome treba pripisati i opis grožđa za koje kaže da je „raznovrsno [grožđe koje miriši po egzotičnim mirisima] mošusa i ambre, sočno, ukusno i lijepe šire [tj. mošta, grožđanog soka] i [od njega] nastane vino koje ne opija, kažu, ali Bog jasno zna da od te ukusne stvari nisam nimalo pojeo i popio“.⁸⁷

Iduća postaja na Evlijinu putu bio je Stolac (*Ustolça*). Pri opisu stanovništva Šabanović je ovaj put „Bošnakça“ preveo s „bosanski“ kada je navodio jezik kojim govore. Dio u kojem piše da su stanovnici „veliki prijatelji stranaca i ljudi od riječi“ nešto je drukčiji od onoga što stoji u autografu. Ondje, naime,

⁸⁰ ČELEBI 1967: 412; ÇELEBI 2002: 256.

⁸¹ HASANDEDIĆ 1990: 139.

⁸² ČELEBI 1967: 412; ÇELEBI 2002: 256.

⁸³ Dabar je bio naziv za srednjovjekovnu župu, čije je središte bilo Dabarsko polje i okolica. Više o tome v. SIVRIĆ 1999: 209-222.

⁸⁴ Jedini ostatak iz osmanskog razdoblja koji danas nalazimo u Predolju jest jedan preostali osmanski nišan, koji svjedoči o nekadašnjim stanovnicima ovoga mjesta. Nalazi se pored puta na ulazu u selo.

⁸⁵ I ovdje se može pretpostaviti da su priređivači osmanskog izdanja *Putopisa* izbacili one dijelove rečenica u kojima se spominju geografski nazivi koji su im bili nepoznati.

⁸⁶ ČELEBI 1967: 413; ÇELEBI 2002: 257.

⁸⁷ ÇELEBI 2002: 257; usp. ČELEBI 1967: 413.

piše da su „vrlo srdačni domaćini i istinoljubivi ratnici [gâziler]“.⁸⁸ Nakon noći provedene u Stocu, Evlija je s pratnjom krenuo dalje i nakon sedam (u *Putopisu* piše osam) sati stigli su u kasabu Ljubinje (*Lubin*). Evlija je u Ljubinju pronašao Suhrab Mehmed-pašu, radi kojega je i krenuo na ovaj put. I ovdje je boravak iskoristio za iznošenje vrlo zanimljivih zapažanja. Autograf za hamam, koji se u *Putopisu* spominje pri nabranjanju objekata, donosi nešto detaljniji opis i kaže da se „ispred niskog hamama nalaze tri topole koje prave sjenu iznad sofe, a pored toga molitvenog mjesta na bunaru s bistrom vodom obavlja se abdest [tj. islamsko obredno pranje] pomoću konopaca kojima se voda vuče na slavine za abdest, ali zrak i ljudi su teški“.⁸⁹ Opisujući stanovnike i njihov način odijevanja, Evlija primjećuje zanimljiv detalj koji u *Putopisu* ne nalazimo, a to je da stanovnici nose uske dimije. Ono što je posebno zanimljivo jest Evlijino viđenje tadašnjeg stanovništva, posebice njegov doživljaj muškog dijela populacije, za koje u autografu kaže da su „hodi sedi bilmez gâziler“, odnosno da su, u slobodnom prijevodu, „gazije koji slabo poznaju turski i govore ‘hodi sedi’“.⁸⁹ Evlija na više mjesta u putopisu prenosi riječi kojima su mu se muškarci obraćali na južnoslavenskim jezicima balkanskih zemalja pa je moguće da je i ovdje naveo ono što je čuo među lokalnim stanovništvom. Vjerojatno je naviknuo da stanovništvo ne govori osmanski turski, nego da mu se obraća na domaćem i na iskrivljenom turskom jeziku, odnosno na domaćoj inačici osmanskog turskog jezika. Tako su ga možda stanovnici pozivali da sjedne doslovnim riječima „hodi sedi“. Tako piše u autografu, ali isti ulomak u izvornom arabičkom rukopisu mogao bi se pročitati i kao „hodi sjedi/sidi“ zbog prirode arapskog jezika, u kojem se pri zapisivanju najčešće izostavljaju kratki samoglasnici. Zbog toga o domaćim dijalektima iz autografa ne možemo mnogo saznati, ali možemo o srdačnosti tadašnjih stanovnika. A raspravu o tome jesu li i današnji stanovnici Ljubinja takvi ostavljamo za neku drugu studiju.

Ranije je spomenuto kako je Evlija upravo u Ljubinju pronašao hercegovačkog sandžakbega, koji ga je zbog vijesti koju mu je donio bogato nagradio. Sretan što ga veliki vezir oslobađa vojnog pohoda na Kanjižu,⁹⁰ Evlija bilježi kako je sandžakbeg naredio da se ispred šatora izlože tugovi (osmanski turski: *tug*, konjski rep), što predstavlja simbol sandžakbegove dužnosti: koplja na čijim se vrhovima nalaze konjski repovi. Paša bi kao sandžakbeg trebao imati samo jedan tug, a ne dva ili više, kako opisuje Evlija, jer je bio na dužnosti hercegovačkog sandžakbega (jedan tug), a ne beglerbega (dva tuga).⁹¹ Međutim, spomenuti je

⁸⁸ ČELEBI 1967: 414; ČELEBI 2002: 257.

⁸⁹ ČELEBI 1967: 415-416; ČELEBI 2002: 258; DANKOFF 2004: 146-147.

⁹⁰ Ugarska utvrda u današnjoj jugozapadnoj Mađarskoj, među južnoslavenskim stanovništvom poznata i kao Velika Kan(j)iža. Danas Nagykanizsa.

⁹¹ ŠKALJIĆ 1966: 621-622.

paša prije ove dužnosti bio kanjiški beglerbeg,⁹² tako da Evlijinu tvrdnju o više tugova ne možemo u potpunosti odbaciti.

Evlija je zatim krenuo zajedno sa Suhrab Mehmed-pašom i njegovom vojskom; zaustavili su se u nahiji Ljubomir (*Lubomir*), gdje im je, po svoj prilici, kapetan Novske kapetanije priredio gozbu i podijelio darove. Šabanović je vjerojatno u pravu kada pretpostavlja da se radi o „kapetanu Novske kapetanije“ jer u autografu piše da su Evlija i drugi odsjeli „na dvoru kapetana utvrde [Herceg] Novi (Nova)“.⁹³ Sutradan je putovanje nastavljeno i sljedeća postaja bila je kula (Staro) Slano (*Islana*). Opisujući prostor na kojem se nalazi kula, Evlija spominje rijeku Slana (*Islana*, Trebišnjica), koja teče s „bilećkih planina“.⁹⁴ Na istoj rijeci nalazi se most s jakom utvrdom i kulom. Navodeći broj vojnika koji se nalaze u kuli, u *Putopisu* se spominje podatak o 29 vojnika, dok u autografu piše da ih je bilo 20.⁹⁵ Nakon napuštanja kule nastavili su prema Dubrovniku i teritoriju Dubrovačke Republike, gdje mu je dubrovački knez dao poklone za Suhrab Mehmed-pašu i godišnji danak. Evlijino putovanje kroz Dubrovačku Republiku nećemo opisivati jer Republika nije bila dijelom Hercegovačkog sandžaka.

Iz Dubrovnika je Evlija nakon dva dana stigao u grad Novi (*Nova*, Herceg Novi). Na samom početku kazuje kako je u 15. stoljeću Novi došao u osmanske ruke, ali su ga Mlečani opet zauzeli, pri čemu su pogubili cijelu muslimansku posadu i njihove obitelji. Opisujući kako su Osmanlije u vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog ponovno zauzele Novi, Šabanović u *Putopisu* navodi 926., odnosno 1519./1520. godinu, ali i primjedbu kako je to pogrešan navod jer su Mlečani izgubili Novi krajem listopada 1538. i da bi trebala stajati 945. ili 946. godina po hidžri. Ovaj podatak najbolji je pokazatelj u kojoj je mjeri izdanje koje je Šabanović prevodio bilo manjkavo, a da je tomu tako potvrđuje i autograf, u kojemu je navedena 946. godina po hidžri, odnosno 1539.⁹⁶ To je ujedno pokazatelj da je Evlija u velikom broju slučajeva donosio točne podatke te da se sva pretjerivanja u brojevima, kojih je ipak bilo, i netočni podaci na koje nailazimo ne mogu samo pripisati Evliji i njegovu zabavljačkom duhu.

Opisujući prilike u Novom, Evlija u autografu objašnjava kako se „nasuprot Novog nalazi pristanište Rose [tj. Ponte Rose u Boki Kotorskoj] pod vlašću kotorskih nevjernika i dugo tri milje“. Navodi da su u pristaništu usidreni nevjernički

⁹² Za više podataka o Suhrab Mehmed-paši v. ČELEBI 1967: 243, bilj. 12. O Suhrab Mehmed-paši piše i *MUVEKKIT* 1999: 366.

⁹³ ČELEBI 1967: 417, bilj. 5; ČELEBI 2002: 258.

⁹⁴ U tekstu: Bileća (*Bileka*). Osmanlije (kao i današnji Turci) nisu mogle izgovoriti glasove *c* i *č* te su ih zamjenjivale glasovima *č* i mekim *k*, stoga se može zaključiti da je izgovor imena ovog naselja i u ono vrijeme bio jednak današnjem.

⁹⁵ ČELEBI 1967: 418; ČELEBI 2002: 258.

⁹⁶ ČELEBI 1967: 428, bilj. 3; ČELEBI 2002: 264; MOAČANIN I JURIN STARČEVIĆ 2014: 83.

brodovi „kako bi štitili utvrdu Kotor“, a „mudžahidi“ (tj. ratnici za islamsku vjeru) iz „utvrde Novi noću [...] napadaju nevjerničke lađe, uzimaju plijen i ponekad napadnu okolicu Kotora, uzmu zarobljenike i hitro se vrata u utvrdu Novi“. Dok u *Putopisu* stoji da „katkada i neprijatelj upadne u ovaj grad [tj. Herceg Novi] i opljačka ga“, u autografu piše da „nevjernici ponekad galijama dođu do ove utvrde Novi i ispale tri-četiri topovske kugle, te odu ništa ne osvojivši. Te kugle nikad ne dosegnu cilj i utvrda ostane čvrsto stajati.“⁹⁷

Na mjestu gdje se opisuje selo Kutina (*Kutani*), dva sata istočno od Novog, u *Putopisu* piše kako selo „ima svog muselima“, tj. sandžakbegova ili beglerbegova zamjenika, dok u autografu na tome mjestu stoji da u selu žive „muslimani, Srbi i Hrvati“, dakle vjerojatno je došlo do zamjene riječi *müsellem* i *müslim*.⁹⁸

U *Putopisu* se navodi da u naselju Novi ima 3080 kuća, dok u autografu stoji „306 kuća s vrtovima“. U *Putopisu* je u Donjem gradu navedeno 46 džamija, dok autograf bilježi 46 mihraba te podatak da je stara crkva pretvorena u džamiju Bajazida II. Autograf također bilježi da se „u sultanskoj džamiji [možda u spomenutoj džamiji Bajazida II.] nalaze *müderis* [učitelj u medresi], *muhaddis* [poučavatelj hadisa] i *şeyhülkurra* [autorima nepoznat vjerski službenik]. Iz autografa se također daje naslutiti da je tekija bilo više od jedne. Na jednome mjestu Evlija piše da „ukupno ima [nedostaje broj] tekija.“ Nažalost, broj nedostaje i u izvornom arabičkom rukopisu, pa ne znamo koliko ih je točno bilo.⁹⁹

U *Putopisu* se navodi da se u gradu nalazi pet česmâ, od čega su prve tri u Donjem gradu. Evlija u autografu bilježi kako su tri česme u Donjoj utvrdi poznate pod nazivom „Tri česme“ te dodaje da se treća česma „nalazi ispred Donje džamije“. Rijeka koja teče iz okolnih brda, pri čemu se vjerojatno misli na Karadžu koju spominje i *Putopis*, „opskrbljuje zgrade vodom i utječe u more“. ¹⁰⁰ Pri opisu varoši opet nailazimo na razlike u dvama izdanjima. U *Putopisu* se navodi kako se na obali rijeke Tople održava panađur, odnosno sajam, ali se to u autografu ne spominje. U potonjemu piše da se „između Gornje i Donje utvrde na strani livade Sutorine na obali rijeke Tople nalazi velika i razvijena varoš koju zovu brijeg Voranice. Odande se ide prema unutarnjoj utvrdi [tj. utvrdi Španjola]. U toj varoši živi raja [tj. kršćanski i muslimanski stanovnici] i druge osobe, ukupno [nedostaje broj] kuća.“ Evlija u autografu još bilježi kako se tu nalazi Ramovića mesdžid, han i stablo datulje.¹⁰¹

Za kraj spomenimo kako je Evlija doživio stanovnike Novog, odnosno dio koji nalazimo jedino u autografu. Evlija primjećuje da su zbog ugodne klime toga grada

⁹⁷ ČELEBI 1967: 429; ÇELEBI 2002: 264.

⁹⁸ ČELEBI 1967: 430; ÇELEBI 2002: 265.

⁹⁹ ČELEBI 1967: 432-433; ÇELEBI 2002: 266.

¹⁰⁰ ČELEBI 1967: 433; ÇELEBI 2002: 266.

¹⁰¹ ČELEBI 1967: 433; ÇELEBI 2002: 266.

„djevojke poznate po ljepoti“, dok su „lijepi momci rijetki“, ali im priznaje da su „ratoborni i hrabri junaci“. Oslanjajući se na riječi lokalnih astrologa, bilježi da su stanovnici „zbog utjecaja Marsa krvoločni i nemilosrdni ratnici za vjeru [*gâzîler*] koji vole ubijati. Danonoćno i kopnom i morem idu u četovanje i prepade i nikad nemaju milosti prema nevjernicima. Uvijek su im mačevi za pojasom i puške u rukama, i ratuju s kotorskim nevjernicima.“ Unatoč takvim karakteristikama, Evlija navodi kako „svi stanovnici vole strance“, a „mnogi dobro znaju albanski jezik“.¹⁰² Nakon što je razgledao Novi, Evlija je s prijateljima i oružanom pratnjom napustio grad i otputovao preko dubrovačkog teritorija.

Preliminarni zaključak

Nastavak Evlijina putovanja i opise drugih mjesta kojima je prošao u Hercegovačkom sandžaku obradit ćemo u budućem članku. Zasad je moguće preliminarno utvrditi sljedeće razlike i nepodudarnosti u brojčanim i geografsko-etnografskim podacima između *Putopisa* i autografa koje ćemo, razvrstane prema lokalitetima, radi bolje zornosti predočiti tablično.

Oznaka ----- označava riječ ili dio rečenice koji se ne nalaze u Putopisu, odnosno u autografu.

Naziv naselja	<i>Putopis</i>	Autograf
Rudo	-----	napredna kasaba koja je oslobođena svih poreza i izgleda kao rajski vrt
	-----	nema muftiju i predstavnika šerifa Meke
	četiri bogomolje	četiri mihraba; sigurno jedna džamija, a osim nje i mahalski mesdžidi
	-----	jedna medresa
	50 dućana	dućani su smješteni pred velikim mostom na rijeci Lim
Kovin	„nekoliko hrišćanskih čobana“	kuće kršćanskih pastira
	tvrđava s jednom kulom	tvrđava s pet kula

¹⁰² ÇELEBI 2002: 266-267.

Prijeopolje	Prijeopolje se sastoji od dviju kasaba	to je kasaba od dvaju dijelova
	Veznedar-agina džamija nalazi se na vrhu drvenog mosta	pored drvenog mosta
	-----	hamam Veznedar-age
	-----	nema bezistana
Mileševo	-----	odlomak o postanku grada i njegovoj izgradnji
	grad je ranije bio središte Hercegovačkog vilajeta	ban Hercegovine zagospodario utvrdom Mileševa i učinio je prijestolnicom Hercegovačkog vilajeta
	-----	utvrda Mileševa prva utvrda osvojena u Hercegovoj zemlji
	šezdesetak raznih kuća	šezdesetak nevjerničkih i muslimanskih kuća
	-----	jedan hamam
	-----	ukupno tisuću junaka gazija koji se nalaze u gradu ratuju s kotorskim nevjernicima
Pljevlja	iznos pašinog hasa 100 515 akči	1 100 515 akči
	deset džamija s mihrabom	deset mihraba, a od toga je šest džamija
	džamija Husein-paše Boljanića s umjetničkim minaretom	minaret koji podsjeća na minaret džamije Kodža Jahja-paše u Skoplju
	osnivač džamije dao pozlatiti aleme s 10 000 dukata	14 000 dukata
	alemi mletačkim lađama stigli iz Aleksandrije	osnivač je aleme stavio na dubrovačke brodove, a iz Dubrovnika ih je dopremio u Pljevlja
	-----	nekoliko mahalskih mesdžida

Pljevlja	-----	u hanovima se može pronaći roba iz cijele Kine i zemalja „Hitâ“ i „Haten“ (vjerojatno područje turkijske srednje Azije)
	kuće s vinogradima bez vrtova	bez vinograda s vrtovima
	u saraju je divan han	u saraju su vijećnica, dvorane i kuhinje
	vrelo Breznice pokreće deset mlinova	pokreće brojne mlinove
	-----	pojašnjava kako su Pljevlja dobila ime
	-----	grad je pravo serhatsko mjesto
	-----	utvrda Kotor mletačkih nevjernika nalazi se na jugu, dva konaka dalje
	-----	sva zemlja široka i plodna, svi usjevi lijepi, zemlja se cijeni među narodom
	-----	nema vinograda, ali ima vrtova
	žitelji se bave trgovinom	s mačevima i puškama hodaju, rade i privređuju i borci su za islamsku vjeru
Čajniče	u varoši ima provalija od stijena i pitome zemlje	provalija u samoj varoši gora od svih ranije spomenutih provalija jer se nalazi na razvijenom i napučenom mjestu
	vrtova ima mnogo, a dvorišta malo	brojne su kuće na opasnim mjestima; vrtova je malo, a dvorišta su uska
	deset džamija	deset mihraba
	-----	pet mjesta za molitvu puno vjernika kao sultanske džamije
	džamija Sinan-paše ima vanjske sofe, odnosno dvorane za molitvu	jedna vanjska sofa na kojoj su kupole „izokrenute“ i ukrašene raznobojnim ukrasima

Čajniče	za beктаšijsku tekiju stoji da je tako visoka da se od nje vidi cijela varoš i da se oko tekije nalazi park ili izletište	tekija i izletište zadužbine su dobrotvora Gazi Murat-babe, koji je pokopan u toj tekiji
	-----	razvijene halvetijska i kadirijska tekija
	-----	hanovi za kopnenu i pomorsku trgovinu, u svakom od njih može se naći roba iz Larestana (pokrajine u južnom Iranu), Moltana (Multan, grad u Pendžabu), Venecije i Frengistana (europskih zemalja)
Foča	džamija sultana Bajazida nalazi se u Staroj čaršiji	najstarija je džamija sultana Bajazida
	kupola Aladže džamije poput plave zdjele	kupola podsjeća na kameleonski atlas
	unutrašnjost Aladža džamije svijetla je poput mlade čije čelo sija kao mjesec	poput kineskog sedefa što svijetli kao mjesec
	džamija Emira Mehmed-age	džamija Emina Mehmed-age
	Džafer-efendijinoj džamiji nema ravne	Ali-hodžinoj džamiji nema ravne
	u nekima od šest medresa predaje se hadis	predavanja o hadisu, osim u Bajazidovoj džamiji, održavaju se i u džamiji sultanije Fatime
	-----	poslužitelji Bajazid-babine tekije članovi su reda beктаšija
	-----	halvetijski i kadirijski derviški redovi
	-----	pet trgovačkih hanova
	-----	fočanski mladići naoružani u skupinama od po 40 i 50 junaka stalno ratuju s Mlečanima iz utvrda Kotor i Perast i iz Primorja i Ljubuškog
	most već propada	-----

Foča	uvakufljeno jedanaest sela	uvakufljeno deset sela
	-----	most slavan među kopnenim i morskim putnicima
Ustikolina	razina kadiluka od osamnaest akči	kadiluk od osamdeset akči
	-----	malen kadiluk sa skromnim prihodima, a samo mjesto nije toliko razvijeno i lijepo
	-----	jedna niža islamska škola (mekteb)
	drveni most na rijeci Drini kojeg više nema	prije Evlijina dolaska Drina je odnijela most
Dobro Polje	-----	razvijeno srpsko selo i zeamet
Jeleč	-----	izgradili ga hercegovački banovi
	-----	mjesto je pod vlašću zamjenika fočanskoga kadije i nema predstavnika Portinih spahija i drugih službenika
	-----	kuće imaju voćnjake, vrtove i čistu izvorsku vodu
	-----	vrlo malena peterokutna utvrda
Jelašca	vojvodstvo u Hercegovačkom sandžaku	ne zna je li ovo mjesto vojvodstvo, vakuf ili zeamet u Hercegovačkom sandžaku
	-----	kuće su bile pokrivenne kamenim pločama
	-----	jedna krasna džamija
	-----	nije imalo hamam
	-----	imalo je dvadeset dućana
Ulog	-----	velike kuće građene od čvrstog materijala i okružene vinogradima i vrtovima
	-----	zbog uskočkih upada stanovnici ne spavaju noću od brige, a djeca i žene im spavaju u strmim brdima i skrivenim spiljama

Nevesinje	-----	mjesto ima muftiju
	selo Zag	<i>dağ</i> (brdo, planina)
	pedeset bogomolja (mihrab)	jedanaest mihraba
	obnova džamije sultana Bajazida II. 986., to jest 1578.	1072., to jest 1661./1662.
	tri zadužbine derviške tekije	halvetijska, kadirijska i ušakij-ska tekija
Predolje	-----	svi vinogradi stanovnika kasaba Nevesinje, Ljubinje i Ljubomir nalaze se u ovoj dolini potoka Dol
Stolac	govore bosanski	<i>Bošnjakça</i> , dakle „bošnjački“
	veliki prijatelji stranaca i ljudi od riječi	vrlo srdačni domaćini i istinoljubivi ratnici
Ljubinje	hamam	ispred niskog hamama nalaze se tri topole koje prave sjenu iznad sofe
	-----	stanovnici nose uske dimije
	-----	gazije koji slabo poznaju turski i govore „hodi sedi/sjedi/sidi“
Slano	29 vojnika u kuli	20 vojnika
Herceg Novi	osmansko zauzeće 926., to jest 1519./1520.	946., to jest 1539.
	katkada i neprijatelj upadne u Herceg Novi i opljačka ga	nevjernici ponekad galijama dođu do ove utvrde Novi i ispalje tri-četiri topovske kugle
	selo Kutina ima svog muslimana	u selu žive muslimani, Srbi i Hrvati
	3080 kuća	306 kuća s vrtovima
	u Donjem gradu 46 džamija	46 mihraba
	-----	stara crkva pretvorena u džamiju sultana Bajazida II.
	-----	u sultanskoj džamiji nalaze se <i>müderris</i> , <i>muhaddis</i> i <i>şeyhül-kurra</i>

Herceg Novi	u gradu se nalazi pet česmi, od čega su prve tri u Donjem gradu	tri česme u Donjoj utvrđi poznate pod nazivom „Tri česme“; treća česma nalazi se ispred Donje džamije
	-----	u varoši Voranice nalazi se Ramovića mesdžid, han i stablo datulje

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

ÇELEBI, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. 6. Revan 1457. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Istanbul.

Objavljeni izvori

ÇELEBI, Evliya. 1954. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, sv. 1. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.

ÇELEBI, Evliya. 1957. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, sv. 2. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.

ÇELEBI, Evliya. 1967. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.

ÇELEBI, Evliyâ bin Derviş Mehemed Zillî. 2002. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, sv. VI. Ur. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

MUVEKKIT, Salih Sidki Hadžihuseinović. 1999. *Povijest Bosne*. Preveo Abdulah Polimac i dr. Sarajevo: El Kalem.

Literatura

AŠČERIC TODD, Ines. 2015. *Dervishes and Islam in Bosnia: Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society*. Leiden – Boston: Brill.

ÇEHAJIĆ, Džemal. 1978. Bektashis and islam in Bosnia and Hercegovina. *Anali GHB* 5-6: 83-90.

ÇEHAJIĆ, Džemal. 1986. *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Orijentalni institut.

DANKOFF, Robert. 2004. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Istanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

DANKOFF, Robert. 2006. *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*. Leiden –Boston: Brill.

- ELEZOVIĆ, Gliša. 1948. Iz putopisa Evlije Čelebije. Njegov put iz Beograda u Hercegovinu. *Istoriski časopis* 1/1-2: 105-131.
- HASANDEDIĆ, Hivzija. 1990. *Muslimanska baština istočne Hercegovine*. Sarajevo: El Kalem.
- KOYUNCU, Aşkın. 2017. Kavânin-i yeniçeriyân and the recruitment of Bosnian Muslim boys as devshirme reconsidered. U *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, ur. Srđan Rudić, Selim Aslantaş, 282-318. Beograd: The Institute of History Belgrade, Yunus Emre Enstitüsü, Turkish Cultural Centre Belgrade.
- MOAČANIN, Nenad, Kornelija JURIN STARČEVIĆ. 2014. „Novi“ Evlija Čelebi: autograf „Putopisa“. *Književna smotra* 173: 77-90.
- MORDTMANN, Johannes H., Herbert W. DUDA. 1991. „Ewliyâ Çelebi“. U *Encyclopaedia of Islam*, 4. izd. Ur. Bernard Lewis, Charles Pellat, Joseph Schacht, 717-720. Sv. II, C-G. Leiden: E. J. Brill.
- POPOVIĆ, Toma. 1962 (1963). Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13: 75-120.
- PREMOVIĆ, Marijan. 2017. Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje. *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 3: 99-115.
- SIVRIĆ, Marijan. 1999. Srednjovjekovna župa Dabar. U *Srednjovjekovne humske župe*, 209-222. Mostar: Ziral.
- SPAHO, Fehim. 1932. Hrvati u Evlija Čelebijinu Putopisu. *Hrvatsko kolo* 13: 41-50.
- ŠABANOVIĆ, Hazim. 1967. Evlija Čelebi i njegov putopis. U *ČELEBI* 1967, 8-55. Sarajevo: Svjetlost.
- ŠKALJIĆ, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

The Sanjak of Herzegovina in Evliya Çelebi's *Book of Travels* based on the book's autograph. From Rudo to Herceg Novi

A Latin transcript of Ottoman traveller Evliya Çelebi's manuscript was published in sequels in the period between 1998 and 2007. This manuscript is considered to be an autograph, or the original manuscript of Evliya's work *Seyâhatnâme* (*Book of Travels*). In 1954 and 1957, Bosnian-Herzegovinian orientalist Hazim Šabanović published his translation of sections from the *Book of Travels* relating to the Yugoslav countries, thereby providing invaluable source material to the domestic scientific and wider public. However, Šabanović's translation was based on an incomplete Ottoman edition of the earlier known manuscript of the *Book of Travels*, published in sequels between 1896 and 1938. In this article, the first of two planned studies, Evliya's journey through the Sanjak of Herzegovina in 1664 from Rudo to Herceg Novi is analysed by comparing the autograph and Šabanović's translation of the travelogue. The comparison of the two versions shows numerous discrepancies in the data, different interpretations of the number of residential and

religious buildings, differences in toponymy, and overall provides significant new insight into the settlements and population of the Sanjak of Herzegovina in the second half of the seventeenth century. The newly discovered data in the autograph also sheds new light on the reliability of Evliya's *Book of Travels* as a historical source, as it is increasingly considered among the Ottomanist scientific public as a reputable source which should be analysed in detail.

Keywords: Evliya Çelebi, *Book of Travels*, autograph, Sanjak of Herzegovina, 17th century.
Ključne riječi: Evlija Čelebi, *Putopis*, autograf, Hercegovački sandžak, 17. stoljeće.

Dijana Pinjuh

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Matice hrvatske b. b., BiH-88000 Mostar
dijana.pinjuh@ff.sum.ba

Andelko Vlašić

Hrvatski institut za povijest
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje
Ante Starčevića 8, HR-35000 Slavonski Brod
andelko.vlasic@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

50

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2018.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 50, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vesna Vlahović Štetić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Izvršni urednik / Executive Editor

Nikola Anušić

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by
Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout
Marko Maraković

Lektura / Language editors
Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)
Dražen Nemet (engleski / English)

Tisak / Printed by
Tiskara Zelina, Sv. Ivan Zelina

Naklada / Issued
200 primjeraka / 200 copies

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*